

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT ZAMANI ÖRTÜLÜ MƏNANIN İFADƏSİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Püstəxanım Tahir qızı Yusifova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bənövşə Güloğlan qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nigar Oqtay qızı Babayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fərəh Əlixan qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.06 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədqiqi son zamanlarda ən vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. İnsanlar digər dillərdən və mədəniyyətlərdən olan insanlarla daha sıx ünsiyyətə girir və müntəzəm olaraq əlaqə yaradırlar. Bu əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verir: turistlərin qısa müddətə başqa ölkəyə səyahəti, tələbələrin xaricə təhsil almaq üçün getməsi, işgüzar əlaqələr, müəyyən ictimai və siyasi hadisələr səbəbindən insanların yeni ərazilərə miqrasiyası və s. Bu zaman fərqli dil və mədəniyyətlərə məxsus insanlar sözlü (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal) olaraq bir-biriləri ilə əlaqə yaradırlar ki, bu əlaqələr zamanı müxtəlif dillərlə yanaşı, müxtəlif mədəniyyətlər də inteqrasiyaya məruz qalır. Bu ünsiyyət zamanı insanlar müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər və bu vasitələr insanların aid olduqları mədəniyyət və ya dildən asılı olaraq fərqli başa düşülə bilər. Bu zaman implisit və eksplisit anlayışı ortaya çıxır. Eksplisit məna ifadə edən söz və ya söyləmləri başa düşmək heç bir problem yaratmır. Lakin implisit (örtülü) söz və ifadələrin ayrıca tədqiqə ehtiyacı vardır. Dissertasiya işi mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı ortaya çıxan fərqliliklərin müəyyən edilməsi, örtülü mənanın ünsiyyətə göstərdiyi təsir və bu zaman yarana biləcək anlaşılmazlıqların təhlili, örtülü mənanın leksik, qrammatik, qrafik, eləcə də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin tədqiqi baxımdan aktualdır.

İngilis dilində implisit məna, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və linqvistik vahidlər pragmatik aspektdən ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bunlara E.Holl, C.Yul və başqaları aiddir. Azərbaycan dilində isə bu məsələ ilə bağlı M.Qaziyeva, N.Vəliyeva, E.Əbdülrəhimov, F.Cahangirov, A.Məmmədov və digər dilçilər dil, mədəniyyət, pragmatika mövzularına dair bir sıra sanballı əsərlər yazmışlar. Lakin nə ingilis, nə də Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı implisit məna linqvistik və qeyri-linqvistik baxımdan müqayisəli şəkildə tədqiqatlara cəlb edilməmişdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində örtülü (implisit) məna, predmetini isə ingilis və Azərbaycan dillərində örtülü (implisit) mənanın

lingvistik və qeyri-lingvistik vasitələrlə ifadə xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi örtülü mənanın ingilis və Azərbaycan dillərində lingvistik və qeyri-lingvistik ifadə vasitələrinin öyrənilməsindən ibarətdir. Müəyyən olunmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- dil və mədəniyyətə, habelə onların qarşılıqlı əlaqəsinə dair prinsip və nəzəriyyələri təhlil etmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində örtülü məna anlayışını müəyyənləşdirmək və onun ünsiyyətə təsirini tədqiq etmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı mühüm pragmatik faktorları təhlil etmək;
- mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı implisit mənanın pragmatik uğursuzluğa səbəb olacağı halları və bu zaman anlaşılmazlığa səbəb ola biləcək dil vasitələrini müəyyənləşdirmək;
- metaforanın leksik vasitə kimi örtülü mənanın ifadəsindəki rolunu tədqiq etmək;
- implisit inkarlığın ingilis və Azərbaycan dillərində ünsiyyət zamanı işlənmə məqamlarını və bu vasitələrin ünsiyyətin başa düşülməsindəki rolunu öyrənmək;
- qrafik vasitələrin implisit mənanın ifadə vasitələrindən biri kimi araşdırmaq və bu cür vasitələrin gizli mənalарını tədqiq etmək;
- qeyri-lingvistik vasitələr olan jestlər, mimikalar, göz kontaktı və bədən vəziyyətinin ünsiyyətə təsirini, eləcə də ingilis və Azərbaycan dillərində bu vasitələrin mədəniyyətlərdən asılı olaraq ifadə etdiyi eyni və ya müxtəlif mənalарını üzə çıxarmaq;
- sükuta qeyri-lingvistik aspektdən yanaşmaq və ünsiyyət zamanı onun ifadə etdiyi örtülü mənalарı tədqiq etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını müqayisəli-tipoloji, qarşılaşdırma-tutuşdurma, struktur-semantik analiz, lingvistik-kontekst analiz metodları təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılmış əsas müddəalar:

- dil və mədəniyyət mürəkkəb anlayış olub, qarşılıqlı şəkildə mövcuddur və onların qarşılıqlı əlaqəsi ünsiyyət zamanı özünü büruzə verir;

– mədəniyyətlərarası ünsiyyət eksplisit (açıq) və implisit (örtülü) xarakter daşıya bilər. Bu cür ünsiyyət müqayisə olunan dillərdə söz, cümlə və diskurs səviyyələrində linqvistik və qeyri-linqvistik ifadə vasitələrinə malikdir;

– örtülü metafora ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif tiplərə və xüsusiyyətlərə malikdir və ünsiyyətə, xüsusilə də mədəniyyətlərarası ünsiyyətə rəngarənglik qatır.

– müqayisə olunan dillərdə inkarlıq kateqoriyasının implisit xarakter daşdığı məqamlar müşahidə edilir.

– müasir yazılı ünsiyyətdə qrafik vasitələr kimi qısaltmalar, piktoqrafik simvollar və riyazi işarələr implisit mənanın ifadə vasitəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

– qeyri-verbal vasitələr (əl-qol hərəkətləri, üz ifadələri, bədən vəziyyəti) mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə implisit mənanın ifadə vasitələrindəndir.

– sükut nitq aktı kimi ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Sükut implisit xarakterli olub qeyri-verbal ünsiyyətin ifadə vasitələrindən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Örtülü mənanın ingilis və Azərbaycan dillərində pragmatika və linqvokulturologiyanın nailiyyətlərindən istifadə etməklə araşdırılması, örtülü mənanın sözlü (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal) ifadə vasitələrinin müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilməsi, üst-üstə düşməyən məqamların təhlil edilərək fərqlərin üzə çıxarılması işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İngilis və Azərbaycan dillərində örtülü mənanın öyrənilməsi metodikasının inkişaf etdirilməsi, həmçinin implisit (örtülü) mənanın öyrənilən dillərdə qarşılaşdırılaraq öyrənilməsi işin nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir.

Tədqiqat işindən bir sıra ali təhsil müəssisələrində mühazirələr, seminarlar zamanı istifadə edilə bilər. Bundan başqa, tədqiqat işinin nəticələrindən monoqrafiyalar, kitablar, bakalavr və magistr dissertasiyalarının yazılmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas nəticələri müəllifin Respublika və Beynəlxalq elmi konfranslara təqdim etdiyi

məruzələrində, həmçinin, ölkəmizdə və xaricdə nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunmuş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin “İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı – I” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 4 səhifə, 6157 işarə, I fəsil – 63 səhifə, 112649 işarə, II fəsil – 31 səhifə, 55051 işarə, III fəsil – 34 səhifə, 61726 işarə, nəticə – 4 səhifə, 6666 işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 242249 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın ***Giriş*** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar dəqiqləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilir, aprobasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslində **“Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin praqmatikası”** adlanır və beş paragraf və iki bənddən ibarətdir. Bu fəslin **“Mədəniyyət və ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə dair nəzəri görüşlər”** adlı ilk paragrafında dil, mədəniyyət, ünsiyyət terminlərinə aydınlıq gətirilir, müxtəlif dilçi-alimlərin dil və mədəniyyət barəsindəki fikirləri, habelə mədəniyyət və ünsiyyətə dair yanaşmalar müzakirə edilir. “Mədəniyyətlərarası ünsiyyət” termini XX əsrin ortalarında ABŞ-da formalaşmışdır. 1954-cü ildə E.Holl və D.Traqerin “Culture as Communication” əsəri çap olundu. İlk dəfə olaraq mədəniyyətlərarası ünsiyyət termini bu kitabda işlədilmişdir. Öz əsərlərində E.Holl mədəniyyət və ünsiyyət arasındakı əlaqənin mövcudluğunu sübut etməklə yanaşı, alimlərin diqqətini bütövlükdə mədəniyyətlərin deyil, onların ayrı-ayrı davranış sistemlərinin öyrənilməsinin vacibliyinə də cəlb etmişdir. XX əsrin 70-80-ci

illərində bəzi Qərbi Avropa ölkələrinin universitetlərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət bölmələri yaradıldı.

Mədəniyyət çoxmənalı termin olub, qədim tarixə malikdir. Geniş anlamda mədəniyyət insan fəaliyyəti nəticəsində mövcud olan şeyləri əhatə edir. Bura təkcə maddi və fiziki obyektlər (silahlar, incəsənət predmetləri, məişət predmetləri) deyil, həmçinin, qeyri-maddi – dəyərlər, etiqadlar, adətlər və ənənələr, davranış normaları və s. daxildir. İngilis alimi E.Teylorun mədəniyyətə verdiyi tərif diqqətə layiqdir: *“Mədəniyyət mürəkkəb bir bütün olaraq özündə insan tərəfindən qazanılmış bilik, incəsənət, qanun, ənənələr və digər bütün qabiliyyət və adətləri ehtiva edir.”*¹

Mədəniyyəti öyrənən XX əsr elmlərində mədəniyyətə iki yanaşma mövcuddur – evalyusyon və relyativist.

Müasir dövrdə mədəniyyətə ən məşhur yanaşmalardan biri E.T.Hollun yanaşmasıdır. O, mədəniyyətləri məkandan istifadə etmə tərzindən asılı olaraq *yüksəkkontekstli* və *alçaqkontekstli* mədəniyyətlərə bölməyi təklif etmişdir². *Yüksəkkontekstli* mədəniyyətlər sosial əlaqələrin sıxlığı ilə (status və reputasiya həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir) xarakterizə olunur. *Alçaqkontekstli* mədəniyyətlərə malik ölkələr nəinki şəxsi və ictimai həyatı bir-birindən ayırır, həmçinin, həyatın hər bir sahəsini ayrı-ayrı nəzərdən keçirir.

Geniş yayılmış ünsiyyət modellərindən biri amerikalı tədqiqatçı və politoloq H.Lassuellə məxsusdur: *“Who says what to whom in which channel with what effect?”* (Kim kimə hansı kanal vasitəsilə nə deyir və hansı təsirə malikdir).³

Digər ünsiyyət modeli isə Amerikalı dilçi, antropoloq və folklorşünas D.Hayms-ın SPEAKING modelidir.⁴ Bu model aşağıdakılardan ibarətdir: *Məkan və səhnə (ing. setting and scene)*,

¹ Taylor, E.B. Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art and custom. / E.B.Taylor. – London: John Murray, – v. 1. –1920. – 973 p.

² Hall, E.T. The Hidden Dimension. Garden City. / E.T.Hall. – New York: Doubleday, – 1996. – 217 p.

³ <https://www.theory.org/lasswells-model/>

⁴ Hymes, D. SPEAKING Model: [Electronic resource]. URL: <https://www.scribd.com/document/331077418/Hymes-SPEAKING-Model-Wikipedia>

danışan və dinləyicilər (ing. participants), məqsəd, hədəf və nəticə (ing. ends), hərəkətin ardıcılığı (ing. act sequence), açar (ing. key), nitqin forma və üslubu (ing. instrumentalities), normalar (ing. norms), janr (ing. genres).

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Praqmatik məna və ünsiyyət”** adlanıb praqmatik (implicit) məna və onun ünsiyyətə göstərdiyi təsirdən bəhs edir. Məlum olduğu kimi, praqmatika yunan sözü olub, *pragmatos* – iş, hərəkət deməkdir. Müasir dövrdə praqmatika terminini amerikalı filosof Ç.S.Pirs işlətməmiş və semiotikanın bir sahəsi kimi tədqiq etmişdir. Praqmatika linqvistik formalarla bu formalardan istifadə edənlər arasındakı münasibətdən bəhs edir. Alman filosofu R.Karnapın fikrincə *“praqmatika dil daşıyıcısını tədqiq edir.”*⁵

Həm semantika, həm də praqmatika mənanı tədqiq edir. Lakin bu iki sahənin tədqiq etdiyi mənalara bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Praqmatikada məna danışan və ya dil daşıyıcı ilə əlaqədə öyrənilirdiyi halda, semantikada məna müxtəlif situasiyalarda danışan və dinləyəndən asılı olmadan dildə mövcud olan ifadələrlə əlaqədə tədqiq edilir. İngilis dilçisi C.Liçin fikrincə, praqmatika mənanı nitq situasiyaları (*ing. speech situations*) ilə əlaqədə öyrənir.⁶

İmplicit məna anaforik referensiya vasitəsi ilə də ifadə edilə bilər. Danışarkən və ya yazarkən haqqında danışılan bir şeyə və ya bir kəsə dəfələrlə yenidən müraciət edilir. Bu zaman istifadə edilən ifadələr anaforik ifadələr adlanır. Burada ilkin ifadə antisedant, sonrakı ifadələr isə anafora adlanır. Məsələn, ingilis dilində *“Miss Havisham was as safe and well as I left her. I looked in the room where I had left her...”*⁷ Nümunədə xanım Havişam antisedant, *her* əvəzliyi isə anaforadır. *“Hatəmxi an ağa, mənim qəsdim bu idi ki,*

⁵ Carnap, R. Introduction to semantics / R.Carnap. – Harvard University Press, – 1942. – 263 p.

⁶ Leech, G. The pragmatics of politeness. / G.Leech. – Oxford University Press, – 2014. – p.6.

⁷ Dickens, Ch.J. Great expectations / Ch.J.Dickens. – Oxford: Oxford University Press, – 1998. – p.397

Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə müvəcəh olum...”⁸

Bəzən katafordan da istifadə edilir ki, bu anaforanın tam tərsidir. Belə ki, əvvəlcə əvəzlilər sonra isə istinad edilən şeyin və ya şəxsin adı çəkilir. Bu, dinləyicilər arasında anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Məsələn, *“I never knew until just now – when you put your arms around me. And I never expected to marry you, Martin, not until just now.”*⁹ Verilmiş nümunədə *you* əvəzliyi kataforadır. Bu əvəzliyin aid olduğu şəxsin adı isə sonradan çəkilir.

Praqmatikada sıfır anafora və ya ellipsis anlayışı da mövcuddur ki, bu zaman varlıqlar aydın linqvistik formalarla ifadə edilmir, lakin dinləyici kontekstə və ya mövcud biliyinə əsaslanaraq əqli nəticə çıxara bilir. Məsələn, *“... as Jane had recieved directions to open all that came for him in his absence, she accordingly read...”*¹⁰ *“Səhər mən hekayəni qəzetə apardım. Redaktor oxudu və dedi...”*¹¹

I fəslin ikinci paraqrafının birinci bəndində presuppozisiya və implikaturanın implisit mənanın ötürülməsindəki rolu tədqiq edilir. E.Əbdülrəhimov presuppozisiyanı belə təsvir edir: *“Ünsiyyətdə bilavasitə adı çəkilməyən, lakin dinləyənin tərkib hissəsi kimi başa düşülən informasiya presuppozisiya adlanır. Presuppozisiya danışanın öz fikrini ifadə etmək üçün əsaslandığı dilxarici amildir. Presuppozisiya söyləmə və cümlələrə deyil, kommunikasiya prosesinin iştirakçılarına aiddir”*.¹²

İmplicit mənanın ifadə vasitəsi kimi presuppozisiya iki propozisiya arasındakı əlaqəni bildirir. Məsələn, *Lalənin telefonu təzədir* cümləsindən aşağıdakıları başa düşmək mümkündür:

a) *Danışan və dinləyən Laləni tanıyır;*

⁸ Axundzadə, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – I c. – 2005. – s.52

⁹ London, J.G.Ch. Matin Eden. / J.G.Ch.London. – The Floating Press, – 2009. – s.298

¹⁰ Austen, J. Pride and Prejudice. / J.Austen. – Wordsworth Editions, – 1992. – p.198

¹¹ Anar. Əsərlər, hekayələr, povestlər: [2 cildə] / Anar. – Bakı, – I c. – 2003. – s.514

¹² Əbdülrəhimov, E. Linqvistik Praqmatika / E.Əbdülrəhimov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – s.69.

b) *Lalə telefon alıb;*

c) *Lalənin telefon almağa imkanı var.*

Lalənin telefonu təzədir söyləmindən dinləyənin gəldiyi nəticə praqmatikada əqli nəticə (*ing. entailment*) adlanır. Məntiqi nəticə praqmatikada ||- ilə işarələnir. Bu cür yanaşma təkcə təsdiqdə deyilmiş söyləmlərə deyil, həm də inkarda olan söyləmlərə də aid edilə bilər ki, praqmatikada bu, inkarlıqda dəyişməzlik (*ing. constancy under negation*) adlanır. Bəs bu cür yanaşma həmişə özünü doğruldurmu? Bu suala cavab vermək üçün *Lalə subaydır* cümləsini inkarda verək:

Lalə subay deyil (p)

a) *Lalə evlidir (q₁);*

b) *Lalə həddi-buluğa çatmışdır (q₂).*

Nümunədən aydın olur ki, *Lalə subay deyil* söyləmindən hasil olan birinci məntiqi nəticə (q₁) dəyişmişdir. Deməli, inkarlıqda dəyişməzlik qanunu heç də həmişə bütün söyləmlər üçün doğru deyildir.

İmplikaturalar. İmplikaturaları implisit mənanın ötürülməsi vasitələrindən biri hesab etmək olar. Danışqı implikaturalarının əsas müddəaları ingilis dilçisi P.Qrays tərəfindən irəli sürülmüşdür. İmplikatura (*ing. Implicature*) “implicate” sözündən əmələ gəlmişdir ki, bu da məna və ya niyyətin dolayı, implisit yolla ötürülməsi deməkdir. Belə ki, məntiqi nəticə (*ing. inference*) danışanın sözlə çatdırmadığı niyyətini başa düşməyə kömək edir. Məsələn:

A: *Sən Turalı dünən görmüsən?*

B: *Tural neçə gündür ki, xəstədir.*

Bu nümunədə məntiqi nəticədən istifadə edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, Tural xəstə olduğu üçün B onunla dünən görüşə bilməzdi. Praqmatikada bu *ümumi danışqı implikaturası* (*ing. generalized conversational implicature*) adlanır.¹³

İmplikaturaların növlərindən biri də miqyaslı implikaturalardır. E.Əbdülrəhimov yazır: “*Bir çox danışqı implikaturaları dəyərlər miqyasına əsasən təyin edilir və nəticədə miqyaslı implikaturalar*

¹³ Yule, G. Pragmatics. / G.Yule. – Oxford University Press, – 1996. – p.41.

kimi qiymətləndirilir”.¹⁴ Bu zaman, dinləyənin vəzifəsi müəyyən sözlər çoxluğundan birini seçməklə, danışanın nə dediyini anlamağa çalışmaqdır.

I fəslin ikinci paraqrafının ikinci bəndində dolayı nitq aktlarından implisit mənanın ifadə vasitəsi kimi bəhs edilir. Məlumdur ki, söyləmlər vasitəsi ilə icra edilmiş hərəkətlər *nitq aktları* (ing. *speech acts*) adlanır.¹⁵ İngilis və Azərbaycan dillərində nitq aktları özünü daha çox üzrxahlıq, tərif, təklif, xahiş və vəd zamanı göstərir. Nitq aktı nəzəriyyəsinin banisi, ingilis nəzəriyyəçisi C.Ostin olmuş və əsası XX əsrin 50-ci illərinin ortalarında qoyulmuşdur. Onun Harvard Universitetində dediyi mühazirələr ölümündən sonra “*How to do things with words*” kitabında çap olunmuşdur. Nitq aktları nəzəriyyəsi sonralar C.Sörl tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Ostin kimi C.Sörl də nitq aktlarının mənasının kontekstdən kənar izah edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirmişdir. Ostin nitq aktlarının üç növünü ayırd edir: *lokutiv*, *illokutiv* və *perlukutiv*.¹⁶ Lokutiv akt dildən düzgün istifadə etməyi və mənalı danışmağı nəzərdə tutur. İllokutiv akta müəyyən konvensional gücə malik olan söyləmlər, məsələn, təklif, vəd, xəbərdarlıq, əmr, və s. daxildir. C.Ostin qeyd edir ki, biz perlukutiv aktlar icra edirik, yəni dinləyicini söyləmlər vasitəsi ilə inandıra, məcbur edə, təəccübləndirə, yanılda və s. bilərik. Perlukutiv akt illokutiv aktın nəticəsi kimi özünü göstərir. Nitq aktlarının strukturuna görə üç əsas tipi – nəqli cümlə (ing. *declarative*), sual cümləsi (ing. *interrogative*), əmr cümləsi (ing. *imperative*) və üç funksiyası – *hökm* (ing. *statement*), sual (ing. *question*) və əmr/xahiş (ing. *command/request*) müəyyənləşdirilir. Əgər nitq aktlarının struktur və funksiyası arasında birbaşa əlaqə olarsa bu, *birbaşa nitq aktı* (ing. *direct speech act*) adlanacaqdır. Əks halda isə, yəni, nitq aktlarının struktur və funksiyası üst-üstə düşməzsə, onda *dolayı nitq*

¹⁴ Əbdülrəhimov, E. Linqvistik Praqmatika / E.Əbdülrəhimov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – s. 92.

¹⁵ Yule, G. Pragmatics. / G.Yule. – Oxford University Press, – 1996. – p.47.

¹⁶ Austin, J.L. How to do things with words / J.L. Austin. – Oxford: The Clarendon press, – 1962. – p.101.

aktı (ing. *indirect speech act*) adlanacaqdır.¹⁷ *It is raining outside* (Çöldə yağış yağır) cümləsi hökm bildirərsə, birbaşa nitq hadisəsidir. Yox əgər *çətirini götürməyi unutma və ya qalın geyin* kimi təklif və ya əmr bildirərsə, onda dolayı nitq aktı hesab ediləcəkdir.

Dolayı nitq aktları birbaşa məna ifadə etmədiyi üçün implisit hesab edilə bilər. Sözlə bunu bir nitq aktının digəri ilə dolayı yolla icrası kimi dəyərləndirir.¹⁸

Performativlər. İmplicit performativlər və ya başqa sözlə Ostinin də adlandırdığı kimi ilkin (ing. *primary*) performativlər¹⁹ yalnız kontekstdən asılı olaraq başa düşülür, əks halda isə anlaşılmazlıq yarana bilər. Məsələn: *Will you go? (Sən gedəcəksən?)* – kontekstdən asılı olaraq *bəli/xeyr* cavabı tələb edən sual, təklif və hətta əmr kimi başa düşülə bilər: *I hereby suggest that you should go.*

C.Yul qeyd edir ki, eksplisit və implisit performativlər heç də eyni gücə malik deyillər.²⁰ Eksplisit performativlər daha ciddi təsir gücünə malikdirlər.

I fəslin üçüncü paragrafı **“Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mühüm pragmatik faktorları”** adlanır. Bu paraqrafda sosial-mədəni, sosial-pragmatik və pragmatik faktorlar tədqiq edilir.

1) sosial-mədəni səviyyədə ünsiyyətə müxtəlif pragmatik faktorlar təsir göstərir ki, buraya zaman, məkan, nəzakətlik, müraciət etmək, dinləmək qabiliyyəti və s. daxildir. Zaman mədəniyyətlərarası ünsiyyətə təsir göstərən əsas faktorlardandır. Eduard Holl mədəniyyətləri zamandan istifadə etmə tərzindən asılı olaraq *monoxron* və *polixron mədəniyyətlərə* bölməyi təklif etmişdir.

Zaman deysislərini də buraya aid etmək mümkündür. Deyksis yunan mənşəli söz olub “işarətmə, göstərmə” mənasındadır. Deyksislər əvəzlilik, zərflilik və digər qrammatik vasitələr ilə ifadə edilir. İngilis dilində: *Last month we got a letter from him. He wrote: I am healthy now.* Azərbaycan dilində: *Keçən ay biz ondan məktub*

¹⁷ Yule, G. *Pragmatics*. / G.Yule. – Oxford University Press, – 1996. – p.54.

¹⁸ Фалькова, Е.Г. Межкультурная коммуникация в основных понятиях и определениях / Е.Г.Фалькова. – Санкт-Петербург: СПбГУ, – 2007. – с.183.

¹⁹ Austin, J.L. *How to do things with words* / J.L.Austin. – Oxford: The Clarendon press, – 1962. – p.69.

²⁰ Yule, G. *Pragmatics*. / G.Yule. – Oxford University Press, – 1996. – p.52.

aldıq. O yazırdı: mən indi sağlamam. Nümunələrdə *indi* zərfi heç də məktubun qəbul olunduğu vaxta aid deyil.

Məsafə. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə əsas pragmatik faktorlardan biri də məsafədir. Buradakı məsafə anlayışı danışan və dinləyən, yazan və oxuyan arasındakı nisbi məsafəni əhatə edir. E.Hall “*The Hidden Dimension*” əsərində amerikalılar üçün sosial məsafəni aşağıdakı kimi ifadə etmişdir²¹: 1. İctimai məsafə (*ing. public distance*) – 12-25 fut (3 m). 2. Sosial məsafə (4-12 fut/1.5–3 m). 3. Şəxsi məsafə (1.5-4 fut/0.5 m–1.5 m). 4. İntim məsafə (<1.5 fut/< 0.5 m).

Nəzakətlilik. İngilis və Azərbaycan dillərində nəzakətlilik müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn, *excuse me, sorry, please, thank you, bağışlayın, buyurun, təşəkkür edirəm, zəhmət olmasa, alqış və s.* kimi qəbul edilmiş ifadələrdən istifadə edilir. Məsələn: “*Excuse me, ladies and gentleman,” said the sergeant...*”²² “*Bağışlayın, bir məqalə yazmışam, mümkün olarsa...*”²³

İngilis dili üzrə mütəxəssis C.Liç müsbət və mənfi nəzakətliliyi fərqləndirir.²⁴ Müsbət nəzakətlilik insanın müsbət siması ilə əlaqədar olub danışan və dinləyənin eyni məqsəd güdüb, eyni bir şeyi istəməsidir. C.Liç mənfi nəzakətliliyə daha çox önəm verir, çünki bu inciklik törədə biləcək səbəbləri azaltmağa və yumşaltmağa yönəlmişdir.²⁵ Mənfi nəzakətlilik insanın mənfi siması ilə əlaqədardır. Bunun üçün də, danışan dinləyənin zamanını aldığı və ya narahat etdiyi üçün hətta üzr də istəyə bilər.

Müraciət etmə. Bizim başqalarına müraciətimiz insanlarla sosial əlaqələrin yaradılmasında və qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Belə müraciət formalarından biri də deyxislərdir.

²¹ Hall, E.T. *The Hidden Dimension*. Garden City. / E.T.Hall. – New York: Doubleday, – 1996. – p.114-125.

²² Dickens, Ch.J. *Great expectations* / Ch.J.Dickens. – Oxford: Oxford University Press, – 1998. – p.30

²³ Cabbarlı, C. *Əsərləri* / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – I cild. – 2005. – s.19

²⁴ Leech, G. *The pragmatics of politeness*. / G.Leech. – Oxford University Press, – 2014. – p.11.

²⁵ Süleymanova, V.M. *Müasir ingilis dilində privativ feillər və onların semantik-üşlubi səciyyəsi*: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. – Bakı, 2012. – s.14.

Ümumiyyətlə, şəxs əvəzlilikləri vasitəsi ilə müxtəlif şəxslərə müraciət etmək mümkündür.²⁶

C.Yul *inkluziv* və *ekskluziv* “we” fərqləndirir. O, *ekskluziv* “we” dedikdə dinləyən istisna olmaqla, danışan və onun ətrafındakı şəxslərə müraciəti, *inkluziv* “we” dedikdə isə danışan və dinləyənə müraciəti nəzərdə tutur.

Müxtəlif mədəniyyətlərdə qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlərlə də müraciət mümkündür. Məsələn, ingilis dilində *mother, father, grandfather, grandmother, aunt, uncle, sister, brother, sister-in-law, mother-in-law*; kiçiltmə və əzizləmə mənasında *mom, dad, bro, sis, grandpa, grandma, granny, auntie* və s. Azərbaycan dilində *əmi, xala, dayı, bacı, qardaş, qayın, baldız, qayınana, qayınata*; kiçiltmə və əzizləmə mənasında *qaqa, qaqaş, day-day, anacan, atacan* və s. İngilis dilində bu cür müraciət formaları şəxs adlarından qabaq, Azərbaycan dilində isə şəxs adlarından sonra işlədilir.

Dinləmək qabiliyyəti. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin digər mühüm faktoru ünsiyyət zamanı tərəflərin dinləmək qabiliyyətidir ki, bu da müxtəlif mədəniyyətlərdən asılı olaraq dəyişir. Corctaun Universitetinin dilçi alimi Deborah Tannen Nyu-Yorkda apardığı tədqiqatlarında qeyd edir ki, buranın sakinləri dinlədiklərini bürüzə verməkdə daha istəklidirlər. Məsələn, onlar *wow, no, yeah, no kidding!* kimi ifadələrdən istifadə etmişlər ki, bu cür ifadələr onların diqqətlə dinlədiyinə göstəriciləri olmuşdur. Kaliforniyada isə bu cür ifadələrdən istifadə danışana maneə törətmiş və hətta bir neçə dəfə mövzudan yayınmaya səbəb olmuşdur. Səsli (vokativ) siqnallar pragmatikada *arxa fon siqnalları* (*ing. backchannel signals*) adlanır.²⁷ Məsələn, *uh-uh, yeah, mmm* və s.

2) sosial-pragmatik səviyyə (dilin sosial vəziyyəti). Bu səviyyəyə sosial status, rütbə, yaş, ailə əlaqələri, peşə iyerarxiyası, transaksial status (məs., həkim-xəstə əlaqələri), irq və yaxınlıq dərəcəsi və s. daxildir.

İnsanlar arasında mövcud olan fərqliliklər onların ünsiyyətinə və münasibətinə də təsir göstərir. Məsələn, böyüklər uşaqlarla

²⁶ Levinson, S.C. Pragmatics. / S.C.Levinson. – Cambridge University Press, – 1983. – p.175.

²⁷ Yule, G. Pragmatics. / G.Yule. – Oxford University Press, – 1996. – p.75.

ünsiyyətə girərkən əzizləmə, kiçiltmə mənalı söz və ifadələrdən daha çox istifadə edirlər. Məsələn: *What is little Lilly doing here? Balaca Aydan burda nə edir?*

3) praqmatik səviyyə. Bu səviyyədə danışanın dillə necə rəftar etdiyi, sosial əlaqə zamanı dil seçimi və bu seçimin dinləyənin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz fon biliklərimizə arxalanaraq söyləniləni anlayırıq. Həmçinin, nitq aktlarını yəni, ünsiyyətdə funksional vahidləri başa düşmək və onlardan istifadə etmək vacibdir.

Ostin nitq aktları üçün üç *uğurluluq şərtləri* (ing. *felicity conditions*) müəyyən edir: 1) ümumi şərtlər (ing. *general conditions*). Söhbət iştirakçıları ünsiyyət zamanı istifadə edilən dili anlayırlar və ondan münasib şəkildə istifadə edirlər. 2) məzmun şərtləri (ing. *context conditions*). Söz verərkən və ya hədələyərkən söyləmin məzmunu gələcəyə yönəlir. Bu o deməkdir ki, hərəkət gələcəkdə baş verəcək. 3) hazırlıq şərtləri (ing. *preparatory conditions*). Xahiş bildirən nitq aktı üçün hazırlıq şərtləri bunlardır: a) hərəkət danışan tərəfindən icra edilməyəcək; b) dinləyəni hərəkəti yerinə yetirməyə qadirdir. 4) səmimiyyət şərtləri (ing. *sincerity conditions*). Dəvət bildirən nitq aktında danışan səmimi şəkildə dinləyəni nəyisə etməyə dəvət edir. 5) zəruri şərtlər (ing. *essential conditions*). Danışan söz verərkən müəyyən işi görmək öhdəliyini üzərinə götürür. Uğurluluq şərtlərinə əməl etmədikdə *uğursuz performativlər* (ing. *misfires*) ilə üzləşirik.

I fəslin dördüncü paragrafı **“Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə praqmatik uğursuzluq”** adlanır. Danışanın linqvistik səriştəsi qrammatik səriştədən (intonasiya, fonologiya, sintaksis və semantika barədə abstrakt bilik) və praqmatik səriştədən (müəyyən məqsədə nail olmaq üçün dildən effektiv istifadə və kontekst daxilində dili düzgün dərk etmək) ibarətdir.²⁸ Bu iki səriştənin çatışmazlığı praqmatik uğursuzluqla nəticələnir.

Fanq Ci üç səviyyədə praqmatik uğursuzluqdan bəhs edir²⁹:

²⁸ Hymes, D. On communicative competence / D.Hymes. ed. J.B.Pride & D.Holmes. Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, – 1972. – p. 281.

²⁹ Fang, J.A. Study on pragmatic failure in cross-cultural communication [Electronic Resource] // Sino-US English Teaching, – 2010. 7(12), – p. 43. URL: https://archive.org/stream/ERIC_ED514800/ERIC_ED514800_djvu.txt

1) *Söz səviyyəsi*. Söz səviyyəsində müxtəlif mədəniyyətlərdə heyvan və rəng bildirən sözlərin kəsb etdiyi ayrı-ayrı mənaları tədqiq edilir. Məsələn, “it” qərb mədəniyyətində *sadiqlik, inam, cəsurluq* mənasını ifadə etdiyi halda Azərbaycan və Çin mədəniyyətlərində bu söz mənfi konnotasiyalara malikdir.

2) *Cümlə səviyyəsi*. Bu səviyyədə pragmatik uğursuzluq xarici dildən leksik və qrammatik cəhətdən düzgün istifadə edilmədikdə baş verir. Məsələn, ingilis dilində *I am afraid* ifadəsi də üzrxahlıq müqabilində işləyə bilər. Bu, birbaşa üzrxahlıq bildirən ifadə deyil. Lakin kontekstdən asılı olaraq üzrxahlıq kimi başa düşülə bilər:

– “*Can you speak Chinese?*”

– “*I’m afraid not.*”

Azərbaycan dilində də *qorxuram ki* ingilis dilində olduğu kimi üzrxahlıq mənasında işlənir: “*Qarın qardaş, bağışlayın, duzu necə, az deyil ki, qorxuram şit ola*”.³⁰

3) *Diskurs səviyyəsi*. Amerikalı dilçi Ronald Lanqaker qeyd edir ki, diskurs subyektin yaratdığı dünyanı əks etdirir.³¹ “*Nəinki sözlər, söz birləşmələri və cümlələr, o cümlədən də mətn kontekst daxilində müəyyən məna kəş edir.*”³² Kontekst koheziya və koherensiyadan ibarət olur ki, bunlar da mətnin anlaşılmasına kömək edir. Əgər bir şəxs mətni anlaya bilirsə, deməli o, mətn ilə koheziya və koherensiya vasitələri arasında əlaqə yarada bilmişdir.

Diskurs səviyyəsində telefon söhbətinin təhlili. Telefon söhbəti ictimai və şəxsi həyatımızın ayrılmaz hissəsidir. Məlumdur ki, telefon söhbəti də müəyyən mətn vasitəsi ilə reallaşır. Diskurs analitikləri telefon və üz-üzə söhbət arasında olan oxşar və fərqli cəhətlərə diqqət yetirmiş və bu sahədə tədqiqatlar aparmışlar. Struktur baxımından telefon söhbəti şablonlarla başlayır, davam edir və şablonlarla da yekunlaşır.

³⁰ Elçin. Seçilmiş əsərləri / Elçin. – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2005. – s.483

³¹ Langacker, R.W. Discourse in Cognitive Grammar // Cognitive Linguistics, – 2001. 12(2), – p. 145.

³² Mammadov, A. Studies in text and discourse. [I edition] / A.Mammadov. – Cambridge Scholars Publishing, – 2018. – p. 34.

Telefon söhbətində açılışlar (*ing. openings*) kompakt və yığcam olur.³³ Həm ingilis, həm də Azərbaycan mədəniyyətində telefon söhbətini dəstəyi qaldıran şəxs başlayır. Telefon söhbətləri salamlama ilə başlayır. Telefon söhbəti zamanı salamlama təsadüfən tanış bir insanla qarşılaşarkən və ya gündəlik işlədiyimiz insanlarla görüşərkən apardığımız salamlamadan fərqlənir. Çünki telefon söhbəti zamanı həmişə salamlamadan sonra müəyyən bir mövzu barədə söhbət edilir.

Ünsiyyət zamanı danışan və dinləyən növbə ilə çıxış edirlər ki, bu pragmatikada növbələşmə adlanır (*ing. turn-taking*). Növbələşmə modeli iki komponentdən ibarətdir³⁴: 1) növbə yaradan komponentlər (*ing. turn-constructive component*) – buraya sözlər, ifadələr və ya cümlələr daxildir; 2) növbəni bölüşdürən komponent (*ing. turn allocation component*) – bu zaman danışan dinləyənin söhbətə başlaması üçün şərait yaradır. Bu, implisit və eksplisit şəkildə baş verə bilər. İmplicit dinləyənə qarşı hər hansı bir jest, eksplisit isə dinləyənin adı ola bilər.³⁵

Telefon söhbəti zamanı arxakanal siqnalları. Arxakanal siqnalları ünsiyyət zamanı dinləyənin çıxardığı elə səs və ya jestləridir ki, bu zaman dinləyən söhbətə müdaxilə edir, lakin növbə əldə etməyə çalışmır. Dinləyən arxafon siqnallarından istifadə edir ki, danışana qulaq asdığını bildirsin. Məsələn, *hmm, mmm, oh, yeah, My God, never, hə, düzdür, elədir ki var və s.*

Sükutu da arxakal siqnalı hesab edərik. Lakin bu zaman sükut yuxarıda qeyd olunan siqnallar kimi eksplisit deyil, implisit xarakter daşıyacaq.

I fəslin beşinci paragrafı **“Mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı salamlama”** adlanır. Müxtəlif mədəniyyətlərdə salamlamalara nəzər salsaq görərik ki, insanların ünsiyyəti salamlama ilə başlayır. Deməli, verbal və ya qeyri-verbal olmasından asılı olmayaraq

³³ Schegloff, E.A. The routine as achievement // Human Studies, – 1986. 9, – p.112.

³⁴ Ellis, A. The psychology of language and communication / A.Ellis, G.Beattie. – New York: Guilford, – 1986. – p.175-176.

³⁵ Marijke, E. An analysis of turn-taking in English telephone conversations: [Electronic resource] // Term Paper, – 2013. – 28 p. URL: <https://www.grin.com/document/231502>

salamlama universalıdır. Bununla yanaşı istər verbal, istərsə də qeyri-verbal salamlama zamanı fərqli mədəniyyətlərə malik şəxslər arasında anlaşılmaqlıq baş verə bilər. Çünki salamlamalar müxtəlif mədəniyyətlərdə forma və məzmunca müxtəlif olurlar və situasiyadan asılı olaraq dəyişə bilərlər. Məsələn, ingilis dilində *hi, hello, good morning, good day, good night*; Azərbaycan dilində *salam, sabahınız xeyir, hər vaxtınız xeyir, axşamınız xeyir* və s. salamlama ifadələri situasiyadan asılı olaraq istifadə edilə bilər. Lakin bir çox mədəniyyətlərdə sırf salamlama tipli sözlər (məsələn: *hi, hello, salam, ciao* və s.) mövcud deyil. Bu mədəniyyətlərdə günün müxtəlif hissələrində müxtəlif verbal salamlamalardan istifadə edilir.

Dissertasiyanın **“İngilis və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı implisit mənanın lingvistik vasitələrlə ifadəsi”** adlanan II fəslı üç paraqraf və iki bənddən ibarətdır. Birinci paraqrafta **“Metaforun leksik vasitə kimi implisit mənanın ifadəsində rolu”**ndan bəhs edilir. Metafor yunan dilində “metaphorá” sözündən olub bənzərliyə, oxşarlığa, analogiyaya əsasən söz və ya ifadənin məcazi mənada işlənməsi deməkdir.³⁶ Ənənəvi olaraq metafor məcaz kimi üslubi vasitə hesab edilir. Ənənəvi yanaşmada metafor əsasən poeziyada tədqiq edilir və bir məfhumu başqa bir məfhum vasitəsi ilə əvəz edilir. Məsələn, *“Juliet is the sun”*³⁷ (*Cülyetta günəşdir*) cümləsində *sun* metaforik mənada işlənmişdir.

C.Ləköff və M.Conson 1980-ci ildə çap etdirdikləri *“Metaphors we live by”* əsərində metafora yeni aspektdən – konseptual aspektdən yanaşmağa başladılar. Ləköff və Consonun metafor yanaşmaları belədir: *“Metafor, adətən, düşüncə və hərəkətdən deyil, sözlərdən doğan lingvistik vahid hesab edilir...”*³⁸

Örtülü metaforların digər metaforlardan fərqi odur ki, onlar açıq-aşkar müqayisə bildirmirlər. Adından da görüldüyü kimi, örtülü

³⁶ Orucov, Ə., Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / Ə.Orucov, B.Abdullayev, N. Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2006. – s.308.

³⁷ Shakespeare, W. *Romeo and Julliet*. / W.Shakespeare. – Wordsworth Editions, – 2000. – p.58

³⁸ Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors we live by*. – Chicago: University of Chicago Press, – 2003. – p.3.

metaforlar gizli müqayisə bildirir və ya müqayisə edilən şeyə yalnız işarə edirlər. Müqayisə edilən şeyi anlamaq dinləyən və ya oxuyucuların öhdəsinə düşür ki, bu zaman insanın koqnitiv bacarıqları, linqvistik və mədəni fon bilikləri işə düşür.

Metaforlar, eləcə də örtülü metaforlar daha çox bədii ədəbiyyatda, poeziyada işlənir. Örtülü metaforları belə qruplaşdırmaq mümkündür: insanları heyvanlara bənzədən örtülü metaforlar; insanları təbiət hadisələrinə bənzədən örtülü metaforlar; insanları cansız əşyalara bənzədən örtülü metaforlar; iki cansız əşyanın əlamətlərini müqayisə edən örtülü metaforlar; cansız əşyaları heyvanlara bənzədən örtülü metaforlar; cansız əşyaları təbiət hadisələrinə bənzədən örtülü metaforlar; insanlara aid xüsusiyyətlərin digər canlı və ya cansız əşyaların üzərinə köçürülməsi (*personifikasiya*).

Məsələn: İngilis dilində: *“Why didn't you killed him?” she hissed out, putting her haggard face quite close to his.”*³⁹ Bu nümunədə *hiss* ilanlara məxsus səsdir, lakin qızın səsi ilanın səsi ilə müqayisə olunmuşdur. İlanın adı isə eksplisit şəkildə çəkilməmişdir. Nümunədə daha bir bənzətməyə rast gəlmək mümkündür ki, bu *haggard face* ifadəsidir. *Haggard* sözünün ingilis dilindən *yabanı, əhliləşməmiş, vəhşi* və s. kimi tərcümə olunur. Bir daha görmək mümkündür ki, əsərdə qadın örtülü formada əhliləşməmiş ilana bənzədilir.

Azərbaycan dilində: *“Artıq onun al yanaqları saralmış dodaqlarının rəngi qaçmışdı”*.⁴⁰ Verilmiş nümunədə Gülər örtülü formada yarpaq və ya çiçəyə bənzədilmişdir. Çünki saralmaq və rəngi qaçmaq məhz yarpağa və ya çiçəklərə məxsus əlamətdir.

II fəslin ikinci paragrafında **“Qrammatik inkarlığın implisit mənanın ifadəsində rolu”**ndan bəhs edilir. Fəlsəfədə inkarlıq – inkişafda olan obyektin nəticə etibarı ilə bağlı olan iki mərhələsi və vəziyyəti arasındakı əlaqəni bildirir. Bu termin fəlsəfəyə XVIII əsrdə alman filosofu C.V.Fredrix Hegel tərəfindən gətirilmişdir.

³⁹ Wilde, O. The Picture of Dorian Gray. / O.Wilde. – Oxford University Press, – 1998. – p.152

⁴⁰ Cabbarlı, C. Əsərləri / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – I cild. – 2005. – s.300

Bu paraqrafın birinci bəndi “*İngilis və Azərbaycan dillərində ikiqat inkarlıq*” adlanır. İngilis dilində bir cümlə daxilində iki inkarlıq işləmə bilməsə də, müasir ingilis dilində bu cür hallara tez-tez rast gəlinir. Bu zaman inkarda olan iki söz bir cümlə daxilində işlənərək cümlənin mənasını təsdiqə çevirir. İkiqat inkarlığın ingilis dilinin qrammatikasında yeri olmadığını söyləyən Robert Lowth olmuşdur. O, 1762-ci ildə “*İngilis dilinin qrammatikasına qısa giriş*” adlı kitab yazmışdır.⁴¹ O.Yespersen yanlış olaraq cümlədə vahid inkarlığın kifayət etməməsini dilin zəifliyi ilə əlaqələndirir.

İkiqat inkarlıq aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

a) *not* ədatı və *-ir, -in, -non, -un, -less* afiksləri vasitəsi ilə. Məsələn, *The new disease wasn't non-infectious = The new disease was infectious.*

b) inkarda olan söz və inkar mənalı sözlər (*hardly, barely, seldom, rarely*) vasitəsi ilə. Məsələn, *Tom wasn't rarely present at openings = Tom was usually present at openings.* Verilmiş nümunələrdə ikiqat inkarlıq implisit təsdiq ifadə edir.

Bəzən ikiqat inkarlıq heç də həmişə təsdiq ifadə etmir. İkili inkarlıq mənanı qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır. *Don't tell me nothing = Don't tell me anything*⁴² və s.

Azərbaycan dilində isə ikiqat inkarlıq aşağıdakı ifadə vasitələrinə malikdir:

Nə, nə də, nə də ki bağlayıcıları və *-ma –mə* şəkilçiləri; inkar əvəzlilikləri və deyil sözü; inkar əvəzlilikləri və *nə, nə də, nə də ki* bağlayıcıları; *nə, nə də, nə də ki* bağlayıcıları və həmcins xəbərlər; *Əsla, qətiyyən, dünyasında, ömründə* sözləri və *-ma –mə* şəkilçiləri vasitəsi ilə; *əsla, qətiyyən, dünyasında, ömründə və deyil* sözləri vasitəsi ilə; *əsla, qətiyyən, dünyasında, ömründə* sözləri və inkar əvəzlilikləri vasitəsi ilə; *–sız (-siz, -suz, -süz)* suffiksləri və *deyil* sözü və s.:⁴³ “*İkincisi, indi bu mülk nə mənimdi, nə də Böyük bəyin,*

⁴¹ Lowth, R. A Short introduction to English grammar. / R.Lowth. – London: J.Hughs, – 1762. – p.126.

⁴² Your Dictionary staff. Examples of Double Negatives: From Sentences to Lyrics: [Electronic resource]. URL:

<https://examples.yourdictionary.com/examples-of-double-negatives.html>

⁴³ Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s.109

xalqındı, məktəb eləyəcəyik buranı".⁴⁴ "*Onun varlığı, heç kimə, heç nəyə gərək deyildi*".⁴⁵ "*Nino haqsız deyildi*".⁴⁶

Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq bir cümlə daxilində üçqat inkarlıq işlətmək də mümkündür. Bu, *heç* ədatı, *heç* ədatı ilə düzələn əvəzlilik və zərflər, *-sız* (*-siz, -suz, -süz*) və *-ma, -mə* şəkilçiləri vasitəsi ilə mümkündür. Məsələn, "*Nemət heç bir dəfə də olsun Sürəyyanı, ya qızlarını səliqəsiz görməmişdi*".⁴⁷

II fəslin ikinci paragrafının "***İmplit inkarlığın qrammatik ifadə vasitələri***" adlanan ikinci bəndi ingilis və Azərbaycan dillərində implit inkarlığın qrammatik ifadə vasitələrinə həsr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, təsdiqdə olan sözlər kontekst daxilində implit şəkildə inkarlıq ifadə edə bildiyi kimi, inkarda olan söz və cümlələr də kontekst daxilində implit təsdiqlik ifadə edə bilər. Məsələn: "*Of course he likes it,*" said Lord Henry. "*Who wouldn't like it?*"⁴⁸ = everybody would. Kim sevməzdi ki? (= hamı sevərdi). İnkarlığın implit ifadəsi əvəzlilik və zərflərlə də mümkündür. Məsələn, ingilis dilində *few* və *little* qeyri-müəyyən əvəzlilikləri Azərbaycan dilindəki *bir az, bir qədər, azca, az* qeyri-müəyyən saylarına uyğun gəlir. Digər tərəfdən, əgər *seldom* zərfi, *few* və *little* əvəzlilikləri inkarlığın eksplisit göstəricisi olan *not* ədatı ilə işlənərsə, onda inkarlıq deyil, təsdiqlik bildirəcəkdir. Məsələn: "*For, while he fascinated many, there were not a few who distrusted him*"⁴⁹.

Eləcə də, ingilis dilində *though, although, notwithstanding, yet, but* bağlayıcıları, *however, nevertheless, nonetheless* zərfləri; Azərbaycan dilində isə *amma, ancaq, lakin, fəqət, yaxud, ya...ya da* bağlayıcıları həm eksplisit, həm də implit inkarlıq kəsb edə bilər.

⁴⁴ Elçin. Seçilmiş əsərləri / Elçin. – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2005. – s.287

⁴⁵ Anar. Əsərlər, hekayələr, povestlər: [2 cildə] / Anar. – Bakı, – I c. – 2003. – s.248

⁴⁶ Səid, Q. Əli və Nino / Q.Səid. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s.66

⁴⁷ Anar. Əsərlər, hekayələr, povestlər: [2 cildə] / Anar. – Bakı, – I c. – 2003. –s.28

⁴⁸ Wilde, O. The Picture of Dorian Gray. / O.Wilde. – Oxford University Press, – 1998. – p.24

⁴⁹ Yənə orada, – p.112

Məsələn: “*She knew him very little then, and now, though they had been married for two years, she knew him but little more.*”⁵⁰

İngilis dilində modal feillər də implisit inkarlıq ifadə etməyə qadirdirlər. Bu zaman bir çox modal feillərin keçmiş zaman formaları – *could, might, should, ought to* və *perfekt infinitiv* işlənir. Modal feillər implisit yolla hərəkətin baş vermədiyini bildirir və buna görə də danlaq, məzəmmət, tənqid kimi başa düşülür. Məsələn: “*Yes, Basil could have saved him. But it was too late now.*”⁵¹

Azərbaycan dilində belə hallar – *malit*² şəkilçisi (feilin vacib şəkli), *gərək* ədatı, *bilmək, bacarmaq* feilləri və *idi* ədatı vasitəsi ilə reallaşır. Bu zaman hərəkətin implisit şəkildə icra edilməməsi keçmiş zamanda baş verir. Məsələn: *Hər halda mən də gərək çadra geyəydim (=geyməmişəm)*

İngilis dilində feilin şəkilləri də mənaca implisit inkarlıq ifadə imkanına malikdirlər. Feilin sabcanktiv və kandişinal şəkillərində buna rast gəlmək olar. Məsələn, şərt budaq cümlələrində: *If it were only the other way! (= It is not the other way).*

Azərbaycan dilində isə bu, feilin arzu, vacib, lazım, bacarıq və şərt şəkilləri vasitəsi ilə reallaşa bilər. Məsələn: “*Əlbəttə, hələ iki il bundan irəli gərək sənə toy olaydı (=toy olmamışdı), əgər Şərafnisə çox uşaq olmasaydı*”⁵² (=uşaq idi)

II fəslin üçüncü paragrafı “**Qrafik vasitələrin implisit mənanın ifadəsində rolu**” adlanır. Qrafik vasitələr kimi müxtəlif işarələr implisit mənanın ötürülməsinə xidmət edə bilər. Bu vasitələrdən yazılı ünsiyyət zamanı istifadə edilir. Mesaj, elektron poçt, twitter, facebook və s. kimi ünsiyyətə xidmət edən platformalarda yazışmaq “textinq” adlanır ki, bu söz “text (mətn)” + “messaging (yazışma)” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

İngilis dilçisi D.Kristal internet vasitəsi ilə göndərilən yazılı mesajları tekstizimlərə aid edir. O, həmçinin, buraya elektron meyl və

⁵⁰ Maugham, S.W. Painted Veil. / S.W.Maugham. – W.Heinemann, – 1934. – p.41

⁵¹ Wilde, O. The Picture of Dorian Gray. / O.Wilde. – Oxford University Press, – 1998. – p.96

⁵² Axundzadə, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – I c. – 2005. – s.48

SMS (*ing. Short Message Service – Qısa Mesaj Xidməti*) vasitəsi ilə aparılan yazışmaları da daxil edir.⁵³

D.Kristalın qeydlərindən çıxış edərək yazıda istifadə edilən qrafik vasitələri belə təsnif etmək mümkündür:

- 1) abreviaturalar;
- 2) akronimlər;
- 3) emojiilər;
- 4) riyazi vasitələr.

Abreviaturaları iki böyük qrupa ayırmaq olar: a) sözlərin ilk hərflərinin birləşməsindən ibarət abreviaturalar; b) hərf və rəqəmlərdən və ya c) sadəcə rəqəmlərdən ibarət abreviaturalar. Məsələn: *ASAP – as soon as possible, GR8 – great, 2 – to* və ya *too* və s.

Qeyd edilənlərə əlavə olaraq, bəzən bir sözdən ibarət sözləmələrdə sait səslər atılaraq yalnız samit səslər yazılır. Məsələn: *bby – baby* və s.

Azərbaycan dilində də yazılı ünsiyyətdə bu cür hallara rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *1 şey – bir şey, slm – salam* və s.

Əgər qısaltmalar söz kimi oxunursa, onda onlar akronim adlanır. Məsələn: *HAND, KISS* və s. Qrafik abreviaturalar və akronimlər ilk baxışdan sadə görünsə də, başqa dilin nümayəndələri üçün bu anlaşılmaz görünə bilər. Bir qısaltmanın birdən çox mənası ola bilər. Məsələn, *LOL* akronimini – *laughing out loud (ucadan gülmək)* və ya *lots of love (qucaq dolusu sevgilər)* mənasında işlətmək mümkündür.

Emojiilər. Emojiilər qrafik piktoqramlar olub SMS, elektron meyl və digər sosial media platformalarında geniş istifadə olunur. Məlumdur ki, yazı yaranmazdan əvvəl insanlar müxtəlif piktoqramlar (ideoqrafik və ya simvolik) vasitəsi ilə fikirlərini ifadə edir və ünsiyyət yaradırdılar.

1948-ci ildə *Popular Mechanics* “Klaviatura sənəti” yaratmağı təklif edir.⁵⁴ Rus və amerikalı yazıçı, şair, tərcüməçi və entomoloq

⁵³ Crystal, D. *Language and the Internet* / D.Crystal. – UK: Cambridge University Press, – 2001. – p.228.

⁵⁴ Carlsson, A. *Future potentials for ASCII art: [Electronic Resource]* / A.Carlsson, B.A.Miller. – 2012. – 10 p. URL: https://www.academia.edu/5300620/Future_Potentials_for_ASCII_art

V.Nabakov isə 1969-cu ildə “Nyu York Times”-ə müsahibəsində hisslərin topoqrafik stenoqrafiya vasitəsi ilə ötürülməsini təklif etmişdir.⁵⁵

Emotikonlardan ilk dəfə olaraq kompüter mütəxəssisi S.Falmanın 1982-ci ildə istifadə etdiyinə inanılır. Lakin onun emotikonlardan istifadə etdiyi mətnin itdiyinə inanılmış və yalnız iyirmi il sonra C.Baird tərəfindən tapılmışdır.

Emojilər həm də mədəniyyətləri əks etdirir. Emojilər vasitəsi ilə mimikaları ifadə etmək mümkün olduğu kimi üz-üzə söhbət zamanı insanların istifadə etdiyi əl-qol hərəkətlərini (jestləri) də ifadə etmək mümkündür. Məsələn: 😊😊 - *utanaraq gülümsəmək*, 🙅 - *stop, dayan və s.*

Riyazi vasitələr. Yazıda müxtəlif riyazi işarələrdən istifadə etməklə də implisit formada ünsiyyət yaratmaq mümkündür. Məsələn, mən səni sevirəm amma sən məni $\sqrt{\text{sevirsən}}$ və ya mən səni x^2 *sevirəm* və ya $I \text{ luv } U \times 2$ kimi işarələrdən istifadə etməklə implisit olaraq hissləri və ya fikirləri çatdırmaq mümkündür. Birinci nümunədə sən məni kök altında sevirsən deməklə sevginin azlığına, ikinci nümunədə isə iki dəfə daha çox sevdiyinə işarə edilir. Azərbaycan dilində yazılı ünsiyyətdə *tez²* (tez-tez), *gec²* (gec-gec) kimi riyazi işarələrlə sözlərin istifadəsi mümkündür.

Dissertasiyanın III fəslı “**İngilis və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı implisit mənanın qeyri-lingvistik vasitələrlə ifadəsi**” adlanır və iki paraqrafla şərh olunur. Qeyri-lingvistik vasitələr ünsiyyətdə lingvistik vasitələr qədər mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, ünsiyyətin 65%-i qeyri-lingvistik vasitələrin payına düşür.⁵⁶ Əgər lingvistik ünsiyyət zamanı məlumat implisit və eksplisit şəkildə ifadə edilsə, qeyri-lingvistik ünsiyyət zamanı isə daha çox implisit xarakter daşıyır.

III fəslin birinci paraqrafı “**İmplicit mənanın kinesik vasitələrlə ifadəsi**” adlanır. Kinesika “hərəkət” mənasını ifadə edib əl, qol hərəkətlərini, bədən vəziyyətini (poza), üz ifadələrini və göz

⁵⁵ Nabokov, V. Interview with the New York Times, – 1969, April 19. URL: www.lib.ru/NABOKOW/Inter11.txt_Ascii.txt

⁵⁶ Burgoon, J.K. Nonverbal communication: The unspoken dialogue / J.K.Burgoon, D.B.Buller, W.G.Woodall, – Harper & Raw Publishers Inc., – 1989. – p.221.

kontaktını öyrənir. Jestlər bədən siqnalları olub mədəniyyətlərdən asılı olaraq fərqli mənalara kəsb edə bilər.

Jestlər. Jestlər bütün mədəniyyətlərdə mövcuddur və bu mədəniyyətlərdən asılı olaraq eyni və ya müxtəlif mənalara kəsb edə bilər. Jestlərin hər biri implisit məna daşıyır və yalnız eyni situasiya və mədəniyyətə malik şəxslər bu jestlərin arxasında duran gizli mənanı başa düşə bilərlər. Məsələn: baş barmağı yuxarı qaldırmaq ingilis və Azərbaycan dillərindən “əla, yaxşı”, əksinə aşağı doğru istiqamətləndirmək isə “pis” mənasını ifadə edir. Lakin əgər yolun kənarına duran şəxs baş barmağını qaldırıbsa o, maşın saxlamaq niyyətindədir.

Üz ifadələri (mimika). Üz ifadəsi dedikdə üz əzələlərinin hərəkəti başa düşülür. Üzümüz bizdən asılı olmadan nə qədər gizlətməyə çalışsaq da, hisslərimizi və emosiyalarımızı büruzə verir. İngilis təbiətşünas, geoloq və bioloqu Ç.Darvin “İnsan və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi (1872)” adlı əsərində yazır: “*Məməlilər emosiyalarını üzləri vasitəsi ilə büruzə verirlər.*”⁵⁷

İngilis və Azərbaycan dillərində bəzi üz ifadələrinə və onların ifadə etdiyi mənalara nəzər salınmışdır. Məsələn: *gözlərin parıldaması, gülümsəmə, ağızın açılması, gözlərin kənarında xırda qırıqların əmələ gəlməsi - xoşbəxtlik, sevinc* və s.

Gözlər. Göz kontaktı müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif mənalara kəsb edir və bu da mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı çətinliklər törədə bilər. Qeyd edək ki, insan ətraf aləm haqqında informasiyanın 80%-ni gözlər vasitəsi ilə qəbul edir.⁵⁸ Rus psixoloqu A.Yarbus yazır: “*İnsanın üzünə baxarkən müşahidəçi, adətən, gözlərə, dodaqlara və buruna çox diqqət yetirir. Üzün qalan hissələrinə isə ötəri nəzər yetirir...*”⁵⁹

Azərbaycan mədəniyyətində yad insanların ünsiyyəti zamanı birbaşa göz kontaktından mümkün qədər uzaq qaçılır. Tanış insanlar

⁵⁷ Darwin, Ch. The expression of the emotions in man and animals / Ch. Darwin, P.Prodger. – Oxford University Press, – 1998. – p.326.

⁵⁸ Кузнецов, И. Мимика и жесты: Секреты общения / И.Кузнецов. – Минск, – 2007. – с.14.

⁵⁹ Ярбус, А.Л. Движения глаз при восприятии сложных объектов. Хрестоматия по ощущению и восприятию / А.Л.Ярбус. – Москва. – 1975. – 78 с.

arasında isə birbaşa göz kontaktı üstünlük təşkil edə bilər. Bu, ingilis və Amerika mədəniyyətində olduğu kimi maraq, dinləmə, inam əlaməti kimi qəbul edilir.

Poza. Poza ünsiyyət zamanı insan bədəninin vəziyyəti və hərəkətidir. Ünsiyyət zamanı bədən vəziyyətini idarə etmək olduqca çətinidir. Poza müxtəlif mənalara kəsb edə bilər: insanların ünsiyyət zamanı dinləyib-dinləmədiklərini, statuslarını, bir-birlərini bəyənbəyənmədiklərini və s. Baş əymək pozalardan biri hesab edilir. Tarixən ingilis və Azərbaycan mədəniyyətində baş əymək “hörmət, itaət” mənasında işlənmişdir. Məlumdur ki, keçmişdə hökmdarların qarşısında aşağı zümrədən olanlar baş əyirdilər. O cümlədən, bəylər xanımları rəqsə dəvət edərkən baş əyib sağ ayaqlarını arxaya, sol əllərini isə önə uzadardılar. Müasir dövrdə hər iki mədəniyyətdə baş əymək “hörmət, ehtiram” əlaməti olaraq qəbul edilir. Məsələn, şəhidlərin və ya dahi şəxslərin məzarını ziyarət edərkən hörmət əlaməti olaraq onların məzarı və ya abidəsi önündə baş əyilir. Bundan başqa, səhnədə aktyor və ya ifaçılar da tamaşaçılar qarşısında baş əyirlər ki, “təşəkkür” mənasını ifadə edir. Bu zaman başla yanaşı, bədən də qarın nəhiyəsindən 90° bükülür.

III fəslin **“Sükut *implicit mənanın ifadə vasitəsi kimi*”** adlı ikinci paragrafı implicit mənanın ifadə vasitələrindən biri kimi sükuta həsr olunmuşdur. Biz səslərlə dolu dünyada yaşayır və bu dünyanı səslər vasitəsi ilə dərk edirik. Qədim yunan filosofu Platon e.ə. 450-ci ildə demişdir: *“Ağıllı insanlar danışmağa sözləri olduğu üçün danışirlar; axmaqlar isə bir şey deməli olduqları üçün danışirlar”*.⁶⁰ Platonun sözlərində həqiqət sezmək mümkündür. Lakin bir şey demək xatirinə danışmaq düzgündürmü? Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin sözləri ilə desək *“Sözün su kimi lətafəti olsa da, bəzən çox sözün kərpic tək qiyməti olmur.”*

Sükutun ən erkən tədqiqatları K.Basso (1970; 1990) tərəfindən Qərbi Apaçi və Cənub-qərbi Amerikada danışılan Atabaskan dillərində aparılmışdır.

⁶⁰ Fisher, M.G. The power of silence as a means of communication // – United Kingdom: The Association for Perioperative Practice, – 2016. 26 (11), – p.234.

Professor D.Barnlund qeyd edir ki, sükut nitq aktı kimi qəbul edilməlidir⁶¹. Məsələn, anası oğlundan “*Ev tapşırıqlarını etmisən?*” deyə soruşarkən o, heç bir şey söyləmədən sükutu qoruyarsa, onda bu “*yox*” cavabı kimi qəbul edilə bilər. Bu zaman sükut ünsiyyətə xidmət etdiyi üçün o həqiqətən də nitq aktı kimi qəbul edilə bilər.

Sükut ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif məqamlarda və müxtəlif mənalarda işlənə bilər. Sükuta bədii əsərlərdə də rast mümkündür. İngilis və Azərbaycan dillərində sükutun işlənmə məqamlarına bədii ədəbiyyatdan nümunələr gətirməklə nəzər salaq: Hörmət, ehtiram əlaməti kimi; bir kəs dünyasını dəyişdikdə yas əlaməti olaraq sükutu qorumaq; susmaq razılıq əlaməti kimi; susmaq razılaşmamaq əlaməti kimi; qarşıdurmalarından qaçmaq, incikliyin qarşısını almaq, hər hansı bir məsələyə etiraz etməmək, şərh etməmək üçün, müdriklik əlaməti kimi; mədəni və nəzakətli olmaq məqsədi ilə; söhbətə həvəsin olmaması, utancaqlıq və ya hisslərini açıq şəkildə bürüzə vermək istəmədikdə; həssas mövzulardan bəhs edərkən; sükut inciklik əlaməti kimi; danışmaq yersiz görünərsə; bilərəkdən sükutu qoruyaraq başqalarına danışmaq hüququ vermək; dinləyicilərin qulaq asdığından və ya danışılanları başa düşüldüyünün ifadəsi kimi; mübahisələr zamanı vəziyyəti gərginləşdirməmək üçün; sükut qorxu əlaməti kimi; fikirləşmək məqsədi ilə susmaq; sükut danışmağa tərəddüd əlaməti olaraq; bir kəsə və ya hər hansı bir vəziyyətə dözümlülük göstərdikdə; susmaq danışmaqdan imtina əlaməti kimi; sükut təəccüb əlaməti kimi; sükut utancaqlıq əlaməti kimi. Məsələn, “*He was in the sitting-room and she heard herself called. She did not reply. There was a moment's silence and then a knock on her door.*”⁶² “– *Salaməleyküm. – Bunu da mühüm işlər müstəntiqi dedi. Və İmaş yenə də başını tərpətdi, yəni ki, əleyküməssalam. – Əgər bu gün danışmaq fikriniz yoxdursa, mən gedim*”.⁶³

⁶¹ Barnlund, D.C. Interpersonal communication: Survey and studies / D.C.Barnlund. – Boston: Houghton Mifflin Co., – 1968. – p.530.

⁶² Maugham, S.W. Painted Veil. / S.W.Maugham. – W. Heinemann, – 1934. – p.155

⁶³ Elçin. Seçilmiş əsərləri / Elçin. – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2005. – s.217

Dissertasiya işində biz sükutu müsbət və mənfi olaraq təqdim etməyə qərar verdik, çünki sükutun neytral mənasında belə müsbət və ya mənfi cəhətlərdən biri qabarıq olur.

*“Danışq aktı iki hissədən ibarətdir: deyilən və deyilməyən. İlk hissə sözlərin deyilməsindən, ikinci hissə isə sükutdan ibarətdir.”*⁶⁴ Sükut da səsli nitq kimi ünsiyyətə xidmət etdiyi üçün onu nitq aktı adlandırmaq olar. Sükutun yaranmasını lokutiv akt hesab etsək, onda müxtəlif kontekstlərdə ifadə etdiyi mənalara illokutiv akt, dinləyən üzərində yaratdığı təsiri isə perlokutiv akt adlandırmaq olar.

Sükut heç də həmişə ünsiyyət demək deyildir. Hər cür səslər nitq yaratmadığı kimi, hər cür sükut da məna ifadə edə bilməz. Bunu sükutun qeyri-kommunikativ tipi adlandırmaq olar.

“İngilis və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı örtülü mənanın ifadəsi” adlı müqayisəli-tipoloji tədqiqat işinə dair aparılan araşdırmalar aşağıdakı *Nəticələrə* gəlməyə imkan verir:

1. Dissertasiya işində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə dair prinsip və nəzəriyyələr təhlili edilmiş və müəyyən edilmişdir ki, dil və mədəniyyətin əlaqəsinin öyrənilməsinə dair maraq XX əsrdən etibarən geniş vüsət aldıqdan sonra mədəniyyətlərarası ünsiyyət elm kimi formalaşmağa başlamışdır. Bəzi yerli mədəniyyətləri nəzərə almasaq, müasir dövrdə bir-birinə təsir göstərməyən və bir-birini bəhrələndirməyən mədəniyyət tapmaq çox çətindir. Məhz bu cür mədəniyyətlərarası əlaqələr ayrı-ayrı mədəniyyətlərin fərdi şəkildə formalaşmasına təkan verir və ünsiyyət vasitəsi ilə dildə təmsil olunur.

2. Örtülü və ya pragmatik məna ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli tədqiqatlara cəlb edildikdən sonra müəyyən edilmişdir ki, örtülü məna ünsiyyət iştirakçılarının sözlər vasitəsi ilə aşkar şəkildə ifadə etmədikləri mənadır. Ünsiyyətdə örtülü məna əqli nəticə vasitəsi ilə dekodlaşdırıla bilər. Bu zaman eyni və ya fərqli mədəniyyətlərə məxsus ünsiyyət iştirakçıları (danışan və dinləyən, yazan və oxuyan) məlumatı dekodlaşdırmaq və nəzərdə tutulanı anlamaq üçün məlumatın verildiyi dilə məxsus eyni mədəni və lingvistik fon biliklərə məxsus olmalıdırlar.

⁶⁴ Jaworski, A. The power of silence. / A.Jaworski. – Sage, – 1993. – p.30.

3. İngilis və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mühüm pragmatik faktorların üç növü müəyyən edilmişdir: sosial-mədəni, sosial-pragmatik, pragmatik. Bu cür pragmatik faktorlar, yəni müxtəlif dillərdə mövcud olan müraciət formaları, nəzakətlik formaları, deysislər, ünsiyyət zamanı tərəflər arasındakı məsafə, nitq aktlarından istifadə müqayisə olunan dillərdə ünsiyyət iştirakçılarının mədəni mənsubiyyətdən asılıdır və ünsiyyətin qavranılmasındakı rolu əvəzsizdir.

4. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə implisit mənanın pragmatik uğursuzluğa səbəb olacağı hallar tədqiq edilərək üç səviyyə – söz, cümlə və diskurs səviyyələri müəyyən edilmişdir.

a) söz səviyyəsində ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan rəng və heyvan adları tədqiq edilmiş və aydın olmuşdur ki, hər iki dildə müxtəlif rəngləri və heyvanları bildirmək üçün fərqli sözlər mövcuddur. İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərində rəng və heyvan adları ilkin mənalara ilə yanaşı əlavə mənalara da ifadə edə bilərlər. Lakin bu cür əlavə mənalara fərqli mədəniyyətə məxsus insanlar tərəfindən fərqli şəkildə başa düşülməsi pragmatik uğursuzluğa səbəb olduğu nəticəsinə gəlmək mümkündür.

b) cümlə səviyyəsində pragmatik uğursuzluğun dildən leksik və qrammatik cəhətdən düzgün istifadə edilmədikdə baş verdiyi müəyyən edilmişdir. Bu zaman qarşıya qoyulmuş pragmatik məqsədə çatmaq üçün cümlə və ya birləşmələrin dilin daxili qayda-qanunlarına uyğun olmasından əmin olmaq lazımdır, çünki tutuşdurulan dillərdə elə ifadə və ya cümlələr vardır ki, onların qrammatik və leksik baxımdan düzgün ifadə edilməməsi semantik baxımdan anlaşılmazlığa yol açaraq pragmatik niyyətin düzgün başa düşülməməsi ilə nəticələnir.

c) diskurs səviyyəsində aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət telefon söhbətinə yönəldilmişdir. Aydın olmuşdur ki, müqayisə olunan dillərdə, yəni ingilis və Azərbaycan dillərində telefon söhbəti eyni struktura malikdir. Dəstəyi qaldıran şəxs adətən ilk danışan tərəfdir. Zəng vuran isə yalnız “alo” sözündən sonra kimə zəng vurduğunu və ya zəng vurmaqdakı məqsədini bildirir. Telefon söhbəti zamanı ingilis və Azərbaycan dillərində fərqlər yalnız şablon ifadələrdə özünü göstərir.

5. Metaforanın bir çox növləri üslubi vasitə kimi geniş tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Son zamanlarda koqnitiv dilçilikdə metafora konseptual cəhətdən öyrənilməyə başlanılmışdır. Dilçilik üzrə ədəbiyyatlarda örtülü (*implicit* və ya *implied*) metafora üzrə geniş tədqiqatlar aparılmamışdır. Dissertasiya işində örtülü metafora tədqiqatlara cəlb edildikdən sonra onun ingilis və Azərbaycan dillərində bir sıra növləri aşkar edilmişdir. Örtülü metaforanın növlərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, ənənəvi metafordan fərqli olaraq bu cür metaforalarda bənzədilən şəxs, əşya və ya məfhumun adı açıq şəkildə çəkilmir, örtülü qalır. Onun yalnız müəyyən əlamətləri müqayisədə iştirak edir və bu əlamətlərə əsasən şəxs, əşya və ya məfhumun nəyəsə və ya kiməsə bənzədildiyi təxmin edilir.

6. İnkarlıq kateqoriyası universal kateqoriya olub ingilis və Azərbaycan dillərində morfoloji, leksik və qrammatik ifadə vasitələrinə malikdir. Lakin bu vasitələrin heç də hamısı eksplisit xarakter daşımır. Örtülü (implisit) inkarlıq hər iki dildə mövcuddur və ifadə vasitələrinə görə rəngarəngdir. İngilis və Azərbaycan dillərində örtülü inkarlıq həm ayrı-ayrı sözlər, həm də feilin şəkilləri, məsdərin formaları, zaman formaları, modal feillər vasitəsi ilə ifadə edilə bilər. Örtülü inkarlıq hər iki dildə özünü daha çox yazılı nitqdə bürüzə versə də, şifahi nitqdə də istifadə hallarına rast gəlmək mümkündür. Örtülü inkarlıqdan insanlararası əlaqələrin korlanmaması məqsədi ilə istifadə edilsə də, bəzən danışanın niyyəti dinləyən üçün aydın olmaya bilər. Bu cür hallara daha çox iki fərqli ana dilinə malik olan insanlar arasında təsadüf edilir. Bu cür halların təkrarlanmaması üçün ünsiyyətdə iştirak edən hər iki tərəf danışdıqları xarici dilin qayda-qanunlarına bələd olmalıdırlar.

7. Dissertasiya işində qrafik vasitələr abreviatura, akronim, piktografik simvollar (*emojilər*) və riyazi işarələr olaraq qruplaşdırılmışdır. Bu cür qrafik vasitələr özlüyündə implisit xarakter daşıyır, çünki ilk baxışdan onların hansı mənalara ifadə etdikləri aydın olmur. Tədqiqatlar nəticəsində müqayisə olunan dillərdə istifadə olunan abreviatura və akronimlər tiplərinə görə qruplaşdırılmış, onların mənalara və işlənmə məqamları üzə çıxarılmışdır. Habelə bəzi akronim və sözlərin üst-üstə düşdüyü

hallara da aydınlıq gətirilmişdir. Bəzi akronimlər kiçik hərflərlə yazıldıqda onları sözlərdən ayırmaq qeyri-mümkün olur.

Piktoqrafik simvollar müasir yazılı ünsiyyətin ayrılmaz bir hissəsinə çevrildiyindən tədqiqat işində onların mənalarına da yer verilmişdir. Bütün piktoqrafik simvolların mənalarının başa düşülən olmaması müəyyən edilmişdir. Xüsusilə də fərqli mədəni mənsubluğu olanlar bu cür simvollardan fərqli mənaları ifadə etmək üçün istifadə edirlər.

Riyazi işarələr də piktoqrafik simvollar kimi implisit xarakter daşıyıb ünsiyyət iştirakçılarının yaradıcı bacarığından xəbər verir. Bu cür işarələrin ünsiyyətə cəlb edilməsini təmin etmək və onların hansı mənada işləndiyini başa düşmək üçün bu riyazi işarələrin mənalarından xəbərdar olmaq lazımdır. Qeyd olunan qrafik vasitələrin hamısı bir məqsədə xidmət edir ki, bu da zamana və yerə qənaət etməkdən ibarətdir.

8. Qeyri-verbal vasitələr ünsiyyət prosesində verbal vasitələrlə yanaşı işlənir və mənanın ötürülməsində ən az verbal vasitələr qədər effektivdir. Dissertasiya işində qeyri-verbal vasitələr kimi jestlər, mimikalar, göz kontaktı və bədən vəziyyəti tədqiqata cəlb edilmiş, ingilis və Azərbaycan dillərində bu vasitələrin ümumi və fərqli cəhətləri ortaya çıxarılmışdır. Qeyri-verbal vasitələr müxtəlifcinsli olsa da, onlar daha çox eyni mənalarda işlənir. Fərqliliklər daha çox özünü jestlərin mənalarında göstərir, yəni jestlər mədəniyyətlərdən asılı olaraq müxtəlif mənalar daşıya bilər.

9. Ünsiyyət prosesində kommunikantlar arasında yaranan sükut mühüm hesab edilməsə də, dissertasiya işində “sükut” nitq aktının komponenti kimi tədqiq edilmiş və bu zaman onun da ünsiyyətdə istifadə edilən digər sözlü və sözsüz vasitələr kimi müəyyən mənalar kəsb etdiyi üzə çıxarılmışdır. Həmin mənalar qruplaşdırılmış və ingilis və Azərbaycan dillərindən nümunələr gətirməklə sükutun işlənmə məqamları müəyyən edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı şifahi və yazılı nitqdə sükutun ifadə formaları və mənalarına da toxunulmuş, on doqquz işlənmə məqamı müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Symbolic expression of implicit meaning in cross-cultural communication // XVII Semiotics Conference. – Tbilisi: XVII Semiotic Scientific Journal. Ilia State University, – 2017, – p.144-148.
2. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə nəzakətlik və müraciət formaları sosial-mədəni faktorlar kimi // Molla Pənah Vəqifin anadan olmasının 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vəqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi konfransı. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, – 7 dekabr, – 2017, – s.489-492.
3. Three Layers of Pragmatic Failure Across Languages and Cultures // – Canada: International Journal of English Linguistics, – 2018. 8 (6), – p. 256-264.
4. İngilis və Azərbaycan dillərində implisit inkarlığın qrammatik vasitələrlə ifadəsi // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №12, – s.170-177.
5. Mədəniyyət və ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə dair // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2018. IX cild, № 3-4, – s. 48-51.
6. Cultural aspects of implicit and explicit negation in teaching the English Language // Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri. Respublika Elmi-Praktik Konfransı, – Bakı: ADU, – 6-7 dekabr, – 2018, s. 159-160.
7. İngilis və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı jestlərin ifadə etdiyi implisit məna // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika elmi konfransı. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, – 22-23 noyabr, – 2018, II cild, – s.271-273.
8. Молчание как средство невербальной коммуникации // – Горно-Алтайск: Мир Науки, Культуры, Образования, – 2019. Февраль: №1 (74), – с.472-475.
9. Müasir yazılı ünsiyyətdə emoji-lərin rolu və mənalari // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, –2019. № 2, –s.210-214.
10. İngilis və Azərbaycan dillərində bəzi jestlərin implisit mənası // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, –

2019. № 1, – s.125-128.

11. The role of graphical abbreviations and acronyms in modern written communication // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr edilmiş “İnsan inkişafı. Dünyaya inteqrasiya” mövzusunda II Beynəlxalq Elmi Konfransı. – Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, 26 aprel, – 2019, – s.278-282.
12. Особенности и виды имплицитной метафоры // Сборник статей Международной научно-практической конференции «Science and education: problems and innovations», – Пенза: МЦНС «Наука и просвещение», – 30 июля, – 2019, – с.133-136.
13. Semantic diversity of color idioms in English and Azerbaijani // Collection of articles of Karabakh II International Congress of Modern Studies in Social Sciences and Humanities. – Baku, – November 8-10, – 2021, Vol 1, – p. 3.
14. Colour idioms in linguocultural comprehension of implicit meaning in the English and Azerbaijani languages // – Warsaw: Journal of Language and Cultural Education, – 2021. 9 (2), – p.69-76.
15. The use of implied subject in various sentential constructions in English and Azerbaijani // The XXVII International Scientific Symposium “Yol Ver Türkün Bayrağına!” dedicated to the 130th anniversary of Ahmad Javad. – Sweden: Stockholm, – 25 iyun, – 2022, – s.155-158.
16. Yazılı ünsiyyətdə emojiilər və onların implisitliyi // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2023. № 3(123), – s.406-410

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 İyun 2024-cü il tarixində saat 11:⁰⁰- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.06 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 03 May 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.04.2024
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 47 561
Tiraj: 100